

Párisi levél.

Páris, 1900. jul.

(A lutheranusok értekezlete: Egyiptomban és Palaestinában tett újabb felfedezések s vonatkozásuk Izrael történetére. Egy új Szemle: P Action Francaise, s annak a protestantismus feletti kérdés-feleletezése.)

Szerkesztő úr!

A multkori levelem tárgyának terjedelme nem engedte, hogy fölhasználjam a lutheranusok értekezletéről való jegyzeteimet. Ez értekezleten Philippe Berger olvasott fel, az Institut tagja s a College de France tanára, kinek testvére Samuel Berger a theol. facultáson tanár. Philippe Berger egyike a legkiválóbb francia tudósoknak. A Felső-Egyiptomban Tell-Amarnában tett újabb felfedezéseket ismertette, oly pontos módszerrel, oly biztos tanultsággal és oly világossággal, hogy nem szakember is könnyen és élvezettel követhette.

Ezelőtt néhány évvel Tell-Amarnában, mi akkor a tudós világban nagy meglepetést keltett, számos égetett agyagtáblát fedeztek fel. Ezek a táblák Phoenicia, Palaestina, Babylonia és Ninivé királyainak Egyiptom királyaival folytatott levelezéseit tartalmazzák. Ezeket közölte most P. Berger, chaldeai nyelvről francziára fordítva. E levelek III. Aménophishoz és az ő fiaihoz vannak intézve. Az előbbi, ki Egyiptomban a Hyksosok elűzése után uralkodott, egy ázsiai hercegnőt vett feleségül s inkább ázsiai, mint egyiptomi eszméket ápolt, s fia, kit e vallásos eszmékben nevelt az Ammon tisztelete helyett *Aten* vagy *Adú*, a nap tiszteletét állította és Thebe helyett Tell-Amarnát tette székvárosává.

E régiségek, melyek Kr. e. 1400 esztendőről valók, azt bizonyítják, hogy abban a korszakban az ékirás és a chaldeai nyelv voltak közhasználatban és még nem szorította volt ki a phoeniciai. Valószínű, hogy a chaldeai nyelv volt akkor a diplomatiái és a magán érintkezésnek is a nyelve. Ez agyagtáblák lélektani szempontból is nagyon érdekesek. Azok nem voltak a nyilvánosságnak szánva. Szerzőik nem számítottak arra, hogy az utódok arról tudomást szereznek. És így mindenik olyannak mutatja magát, a milyen. Így az tűnik ki, hogy Babylom királya nagyon kegyes ember volt, a tyrusi király nagyon család, a kiben nem lehetett megbizni és

egy másik kielégíthetlen, a ki szüntelenül pénzt követelt. Részletes leírások foglaltaknak az ezelőtt háromezerháromszáz évi életéről, szokásokról, eselszövényekről, politikáról. E leírásokból az látszik, hogy abban a korban Babylonia nagy befolyásnak örvendett és egyenlőnek kívánt tekintetni Egyiptommal, az akkor legnagyobb hatalommal, melylyel szövetségben állott. Kanaán földje, mely akkor Egyiptomtól függött, sok zaklatásnak volt kitéve s éppen úgy Phoenícia is. Berger megjegyezte, hogy a bibliai elbeszéléseken kívül a Kanaán (Kinnahna) név itt fordul elő először. E név, mely e királyoknak Amenophis királylyal való levelezésében gyakran említették, egy országot jelentett, mely csaknem Phoeniciát és Palaestinát is magában foglalta. Ez országot, mely Egyiptomtól függő ország volt, a szomszéd népek fenyegették. Az északról támadók közt voltak az amurrok, kik később amorrhéusoknak neveztetnek. A táblákon van egy levél Urusalem (Jeruzsalem) királyától, ki Egyiptomtól gyors segítséget kér, mert országát a *Habiri* vagy *Ibrim* megtámadták, kikben nem alap nélkül lehet a hébereket látni. E levél olyan neveket is tartalmaz, melyeknek nemesak hogy héber, hanem egyszerűs mind jahvista formájuk van és ez előbbi időből való, mint a bibliai elbeszélések ostroma. Ilyen nevek: Lapaja, Biridya, Jahsi-baya. Kanaánnak a héberektől való elfoglalásáról van-e itt szó, a miről az ó-szövetség beszél? Ez nem lehetséges, mert a héberek Pithom és Ramses városokban laktak. Naville felfedezése szerint, melyet eddig senki sem vont kétségbe legakább az Exodus pharaója, alapította volna e városokat legalább 150 évvel azután, hogy e táblák Tell-Amarnában irattak. Tehát a héberek nagy része akkor még Egyiptomban volt. A dolgok tehát sokkal bonyolultabbak, semhogy a bibliai elbeszélést lehessen az alatt érteni. Mert a kérdés az, hogy a miket ezek a táblák adnak, megerősítik, igazolják-e a biblia történeti könyveinek elbeszélését? A táblákon sok olyan név van, melyek nem kellene, hogy előforduljanak abban a korszakban, a melyben irattak, mivelhogy a bibliai hagyomány szerint akkor Ábrahám ivadékaik még nem voltak a Kanaán földén. A bibliai elbeszélés Mózesről úgy szól, hogy ő tanította a népet arra, hogy az Istent *Jahveh*nek nevezze; de ezt a nevet Mózes előtt 150 évvel használják e táblákon. Tényleg a bibliai elbeszélések, melyeket később újra szerkesztettek, egy időben összesítik a hosszú évek munkáját tekintet nélkül a százévekre. Berger szerint sem Izrael Egyiptomba telepedése, sem kijövedele, sem Kanaán elfoglalása nem egyszerre és nem azon időn belül történtek, melyet a bibliai elbeszélés mond. Voltak költözködések, népmozgalmak, melyek Egyiptom felé irányultak, vándoroltak oda és jöttek vissza ismét onnan. Ez egymásután következő be és kivándorlások elébb történtek, mint Kanaánt elfoglalták volna. A későbbi írók, minthogy az események megtörténte után sok idővel irtak és nem biztos hagyományokra támaszkodtak, egybe vették, összesítették azt, a mi a valóságban egy lassú és hosszas idejű fejlődés volt. „Mindenesetre“, mondja

Berger, a Tell-Amarnában talált agyagtáblák a kérdést kiszélesítik és az igazi történelmi térre állítják vissza. Egy politikai helyzetet mutatnak fel, mely megmagyarázza a héberék invázióját és azokat a körülményeket, melyek nekik lehetővé tették, hogy Közép-Palaestínát elfoglalják, levágva a hitteusokat, északra nyomva az amorrhéusokat és magukat megvédvé a philisteusok ellenében, kik a parti síkságokat és városokat foglalták el maguknak“. Csakhogy, a mint Berger mondja, a héberék inváziója Palaestina elfoglalásának nem az első lapja, hanem annak csak bevezetése.

Ez értekezés után Lods tanár tett néhány megjegyzést, hogy megerősítse Berger állításait, a kivel ő teljesen egyezik. Lods nagyon jártas a chaldeai nyelvben és írásban. A tárgyat tehát ismerte és következtetési ugyanazok voltak, mint a Bergeréi. Egy megjegyzéséről nem tehetem, hogy ne szóljak, mert nagyon is igaz. Valahányszor amaz idő népeire vonatkozólag valamely emlék jön napvilágra, némely apologeták így kiáltanak fel: íme az okmányok, melyek megerősítik a bibliai elbeszélést! S ekkor azt gondolják, hogy nekik a szellemüket kinezni kell és a szövegeket is, hogy összhangba hozzák. A régiségekben tett felfedezések nem éppen annyira kedvezők a hagyományra, mint a hogy erősítik, mondotta Lods és azokat komolyan kell egyeztetni s nem lármázni. Más felfedezésekre kell még várni, melyek a most nyert adatokat kiegészítik s a hézagokat betöltve, a hagyományt megmagyarázzák.

Azután vita következett, de hogyan és mi felett? A gyűlésben senki se volt Bergeren és Lodson kívül, ki a Tell-Amarnában talált táblák tartalmát érteni és magyarázni tudta volna. Természetesen elismerték e felfedezést s a hallgatók nagy része valószínű, hogy olvasott e tárgyról a Maspero Szemléjében, a „Revue historique“-ben, s olvasta talán P. Flinders közleményeit: „Egyptom és Izrael“ a Contemporary Reviewban, de ez nem elégséges arra, hogy a szöveg felett vitatkozhassék valaki. S oly körülmények közt mi aztán a gyakorlati haszna a vitának? Hát éppen e felfedezésekből vont hasznos következtetések azok, mik a vitának fontosságot adtak. Sokan szólaltak fel, kiknek beszédét mind nem idézhetem, hanem csak egy-kettőnek hozzászólását. Mindenekelőtt Etienne Coquerel azt kérdezte: „A szent történet, melyet a prot. ifjuságnak a hagyomány szerint tanítanak, egyezik-e e történelmi felfedezésekkel, melyeket a tudomány napvilágra hozott és e felfedezések nem kell-e hogy többé-kevésbbé fontos módosításokat vonjanak maguk után a szokásos tanításban? Nem kell sem nagyitni, sem kisebbitni a kérdés fontosságát. Kétségtelen, hogy a bibliának vallási értéke minden vitán kívül és felül áll és a tudománynak egy felfedezése se ingathatja azt meg. De a vallás tanítójára nézve, ki a szokásos hagyományt követi, egy nehézség támad: Ugy tanítsa-e ezután is például, hogy Jákob azzal a hetven személylyel, kik családját alkották, Abrahám minden ivadékával lement Egyiptomba, (I. Móz. 46, 7 – 29); s mit tanít arról, hogy Mózes vezette ki a népet Egypt-

tomból, holott a tell-amarnai táblák azt mutatnák, hogy a héberek Mózes előtt százötven évvel elfoglalták Jeruzsálemet? Coquerel úgy gondolja, hogy a hagyományos történelmet magyarázattal, fölvilágosításokkal kell tanítani. Berger egyáltalán nem osztja e nézetet, mert az új felfedezések módosíthatják az elébbiek magyarázatát. Sabatier tanár megerősíti ugyanazt, hogy a tényeknek a vallási inspiratioja fontosabb, mint azoknak történelmi pontossága, de rámutat a veszélyre, mely abból származik, ha magasabb iskoláink ifjúságának oly dolgokat tanítunk, melyeket későbbi tanulmányaik nem pontosaknak fognak mutatni. Ő semmit sem áldoz fel a bibliából, de a keresztény szabadságból sem akar semmit feláldozni, melyet a hitujítók oly áldásosan használtak és az a mód, a hogy a catechismust tanítják, néki úgy tetszik, hogy gyakran a hitre halálos. Mások is szólottak még a kérdéshez, de nyiltan egy se védelmezte a hagyományos tanítást. Azt mondhatnám, hogy az orthodoxok a kérdés elől inkább ki akartak térni, semmint azt megoldani. Kétségtelenül, hogy nem is éppen könnyű ez a kérdés, de az elől mégis nem kell kitérni. Hogy tudományos kérdéseket a gyermekekkel ne vitassunk, ez helyes; de a magasabb iskolák ifjúságánál már másként áll a dolog, én e tekintetben teljesen osztom a Sabatier nézetét, ki nem akarja, hogy az ifjúságnak nem pontos történelmi adatokat tanítsanak.

A lutheranusok értekezlete általán nagyon érdekes volt és meghozhatja a gyümölcsét még azoknál is, kik a hagyománynak annyira rabszolgái.

— Nehány hó óta Párisban egy új Szemlét adnak ki, „l'Action française“-t. Ez egy politikai pártnak a szerve, mely párt magát „La ligue de la Patrie française“-nak nevezi. E Szemle célja harczolni főképp a semitismus, a szabadkőművesség és a protestantismus ellen. Látszólag támadásait csak a zsidók s a szabadkőművesek ellen intézi, de a mit alapjában leginkább gyűlöl, az a protestantismus.

Az ellen akarja felizgatni a szenvedélyeket, az ellen akar irigységet, ellenszenvet és féltékenységet kelteni. Az első számokban tartozkodó volt, de aztán megmutatta protestánsellenes érületét. Ma a kérdezés és feleletezés a lapokban a divat. Az „Action française“ is megnyitotta e rovatot és közölt néhány feleletet, melyeket a feltett kérdésekre kapott. De hogy fel lehessen fogni, hogy mily szellemenben történik e feleletezés, ismerni kell a kérdéseket. A négy feltett kérdés ez volt: 1. A protestans moral kevésbé babonás-e mint a katolikus moral? a protestantismus az igazi rationalisták szemében nem fenyegetése-e a szellemi szabadságnak? a protestans klerikalismus kevésbé jesuisticus-e, mint a kath. klerikalismus? 2. A protestans moral alkalmas-e arra, hogy az állam-hatalomnak kedvezzen? Németország, Anglia nem kerülhették-e ki az ő politikájukban annak elvei alkalmazását? nem követték-e a francia protestansok is ugyanazt az okos eljárást? Irányelveinél fogva a francia protestantismusnak nines-e különösen fölbontó jellege?

3. Franciaországnak érdeke-e, hogy protestanssá legyen abban az értelemben, a hogy a francia protestantismus harezosai értik? haladás lenne-e az, vagy visszaesés? 4. A befolyás, melyhez a protestánsok Franciaországban a 19-ik száz végén jutottak, nem veszély-e az igazi racionalistákra, és nem kell-e ezeknek védekezniök a protestans invasio ellen s a mi katolikus hagyományunk körül gyülekezniök?”

Mindenek felett a kérdésnek ez utolsó pontja az, a mi a célt jelzi, s a Szemle levelezőinek az értelmet, a melyben felelniök kell. Mindazok, a kik eddig feleltek, kielégítették a kérdezők kívánságát. E feleletek magukban nem nagyon érdekesek. Nem is minden pontban találkoznak; de egyben egyeznek, abban, hogy mindenik ellenszenvet lehel a protestantismus és a protestansok ellen. Némelyik durva és sértő. Mások csak a névért érdekesek, mely alájok van jegyezve. Ezek a nevek ismert íróknak, akademikusoknak, positivista böleselőknak a nevei, a Comte Ágoston tanítványaiéi, ki a positivista sociológiát alapította s a lelkiismereti szabadságot mindenek felett megvetette.

Igy például Paul Bourget, a francia akademia tagja, több regénynek, többé-kevésbbé lazaerkölesű regényeknek szerzője feleletében vallomást tesz mint jó katolikus s védi a jezsuita rendet, melyet esodál s melyben minden embernek, kinek a társas erőkről tudalma van, tisztelni kell a nagyszerű példát, melyet az erényről és fegyvelemből adnak. „Azt lehet mondani, írja, hogy száz év óta egy francziára nézve, megszűnni katolikusnak lenni, mindig annyi volt, mint megszűnni kereszténynek lenni“. És azután a szerzetrendek elleni rendszabályokról szólva azt teszi hozzá, hogy a protestansok, a kik e rendszabályokat sugalmazták, megszűntek keresztények lenni. Már rég hogy nálunk mondják, hogy Paul Bourget nem gondolkozó. A Revueben közlött felelete nem fogja e nézetet az ő javára megváltoztatni.

Egy más akademikus, Vogüé, nem kedvezőbben nyilatkozik a protestantismussal szemben, de kifejezéseiben udvariasabb és még jó tanácsot is ad azoknak, kik a francia protestantismus felett e felületes kérdésfeleletezést indították. „Bárkire nézve, mondja, ki nem a papság jogai és kötelességei nevében beszél, szabály kell, hogy legyen, hogy mindkét hitvallás hívői iránt egyenlő tiszteletet tanúsítson és hogy vigyázzon, hogy az ő lelkiüket mélyében meg ne sértse. . . Kétségtelen, hogy néhány év óta a protestans klerikalismus rajta van, hogy a főbb közszolgálatok vezetését s főleg a tanítást magához ragadja. Ugy gondolom, hogy az éppen oly elnyomó lehet a bensőre, mint más időben a kath. klerikalismus s még gyászosabb a külsőre nézve, mivelhogy a mi országunkban a világiak működésének nem ismeretlen a katolikus hatalmak módja. . . De én úgy hiszem, hogy az ilyen tárgyalások sokkal inkább veszélyesek, mint hasznosak és a mennyiben ma a politikai pártok szenvedélyességével folynak, éppen annyira gyöngék, mint erőszakosak.

Egyebet nem hozhatnak létre, mint a vallási és polgári háboru forrongásait. Én ezeket a kérdéseket más formába szeretném állítani. A protestantismus, a katholicismus, az erköles, saját értéke az egyiknek és a másiknak, ezek oly kérdések, melyeket a theol. tudományra kell hagyni és a történelemtudós esöndes megfontolására“. Ezek böles tanácsok, de azok nem használnak a Revue embereinek. Azok csak egy dolgot tartanak meg: Vogüének kevés rokonszenvét a protestantismus iránt. De nála az ellenszenv legalább tisztességes formában nyilatkozik. Igaz, hogy Vogüénél egy gondolkozóval és egy oly történelemíróval van dolgunk, kinek van értéke.

Most lássunk két „libre penseur“-t, két positivista böleselőt. Elöször is M. de Gauthier úgy találja, hogy a protestantismus sokkal veszélyesebb az igazi szellemi szabadságra és a franczia miveltség fejlődésére, mint a katholicismus. Állításának igazolására chez a sajátóságos okoskodáshoz folyamodik. „A öskereszténység a társadalom fölbomlásának erjesztő anyaga, méreg. A méreg nagyobb adagban öl, s így az öskereszténység is megölte a régi világot. Kisebb adagban gyógyszer, az életerő ösztönzője. Ez volt az a közép-kor barbár nemzeteire nézve. A katholicismus az ös evangelium szétöntve a pogányság nagy mennyiségében, miáltal értelmetlenül lett. Az egyház dogmáit egy észszerűen mivelte szellem sem vette komolyan; szertartásai csupán egyszerű társadalmi conventio . . . A modern világ semmi kényszert nem türhet. A katholicismus a szabad gondolkodással szemben csak nagyon közepes ellenállást tud mutatni. Ellenben a protestantismus? Az az ös kereszténységhez visszatérés; az a mérget nagyobb adagban akarja szolgáltatni, az az első, teljes mérgeességében. Mi azt határozottan visszautasítjuk, mert az reánk nézve nagyon végzetes lenne . . .“.

A mit Gauthier mond a protestantismusról, mint vallásról, ugyanazt mondja egy másik böleselő, a Revue levelezője Dimier az erkölesi eszme szempontjából. „A protestánsok, mondja, lerombolták a vallási formalismust, de nem sikerült helyébe egyebet tenni, mint tulzó babonás morált. Tényleg az babonáság a morállban, a kötelesség formáját absolutságra emelni. Kant morálja lényegileg protestans. A kategorikus imperativus babonásága e moralnak. A katolikus moral ellenben nagyon alkalmazkodó. A miveltebb lelkek tudják, hogy azok a gyakorlatok, melyeket kíván, viszonylagosak; azok hasznosak a tömegre, s nem terhelök másokra, holott az ember a protestans moralnak rabszolgája lesz. Tehát a katholicismus a vallási formalismushoz vezet és a protestantismus egy sokkal félelmesebb erkölesi formalismust szült . . .“ Osakis az összegét adtam Comte e két tanítványa hosszú okoskodásainak, melyek sok képzelenséget és gyalázkodást tartalmaznak és azt mutatják, hogy az illetök a protestantismust egyáltalán nem ismerik. A protestansok azonban hibát követnek el, hogy ha e két igényes bölesész támadásai miatt boszankodnának. Alig lehetne jobb díeseretet irni a

protestantismus mellett, mint a mit ez a két makacs ellenfél irt. Mi protestansokul nem kívánhatunk semmit jobban, minthogy mindinkább megvalósítsuk azt a vallást és erkölcsöt, melyet ezek gyaláznak. A protestantismusnak tett szép hódolat, hogy azt a Krisztus tiszta vallásával és a legmagasabb erkölçsiséggel azonosítják.

Nem szükség talán az „Action française“ íróitól többlet idéz-nem annak a szellemnek a megmutatására, mely őket vezetí s melyben a Revue igazgatását egyáltalán vezetik. Mit akarnak ők? A protestansok ellen irányzatosan működni, ellenük nyomasztó panaszokkal előhozakodni. Nem nézik ők az alaposságot, nem a dolgok valóságát. Az emberek szenvedélyéhez, szíflkításához, nevet-séges dolgokhoz folyamodnak, hogy ezen az úton kárhoztassák a közvélemény előtt. S ugyanakkor a legnagyobb részrehajlatlanságot színelik; azt mondják, hogy a hitelvek felett böleselkednek, hogy kikerüljék a felekezeti álláspontra helyezkedék; fennhangoztatják a „libre penseur“-séget és épp a gondolat e látszólagos szabadsága nevében a legképmutatóbb és egyszersmind legerőszakosabb türelmetlenséget szolgálják. És éppen ez az, mi ezt a Szemlét létrehozta. S mikor némely protestansnak, kik elég gyöngék voltak, hogy ez eljárás ellen tiltakozzanak, azt feleli: „hogy a protestansok azt teszik fel, hogy mi egy felekezet vagyunk az ő sok felekezetük közül, holott tényleg mi a szabad vizsgálódásra támaszkodunk, hogy ítéljük, mint az ő elődeik tették“, ezzel a Szemle hypoeritaságát bizonyítja meg. Ezt mutatja az, hogy ugyabaz, a ki e sorokat írta, ugyanabban a cikkben a következőt írja: „A logika minket arra vezetett, hogy a kath. vallást úgy nézzük, mint a legjobb vallásformát, mely a mi nemzeti vérmérsékletünkhez leginkább talál“. Mikor valaki a katholicismust, mint a legjobb vallásformát tekinti, nem lehet azt mondani, hogy a protestans eszméket osztja, legalább hazugság nélkül nem.

Láthatni, hogy a francia protestantismus elleni hadjárat nem szünt meg. Nem baj; ez minket nem ijeszt. Mi a régi jelmonddal tartunk. Az álló, melyre kétszeres ütéseket mértek, azt mondotta: „Minél inkább mulattok azon, hogy engemet üssetek, annál több kalapácsot használtok el“. A francia protestantismus, mely már sok mást elhasznált, el fogja használni e kalapácsokat is, melyek különben nem jól avatott aczélból valók.

CHARRUAUD D.

GONDOLATOK.

Felső-Zsuk, 1900. febr. 6.

A ki másnak vermet ás, maga csik bele, mondja a példabeszéd. Ha az így történnék, rendjén lenne az, de gyakran épp ellenkezője válik be s így a bűnhődés ártatlant ér, a vétkes helyett. A mi már ninesen úgy, a mint az kellenne, hogy legyen.

*

Önhitt emberrel nem lehet vitatkozni. Mert ők semmit nem akarnak megérteni, a minék magyarázatát nem ők adták. Ugy tekintik magukat, mint napot, mely mindennek adja a fényt, a meleget és mely nélkül sötétségbe borulna az egész természet; tehát nélkülözhetetlen. Azon érzésük, hogy jóval felül állnak mások felett — legalább azt képzelik magukról — növeli bennük annyira az önhittséget: hogy más véleményére épp semmit sem adnak.

*

1900. febr. 11.

Szenvedések az ember jellemének próbakövei. Ha győzedelmeskedtünk felettük, mentől nagyobbak voltak azok, annál jobban kitetszik jellemünk szilárdsága, mint a brilliánt csillogó fénye sötét foglalásban, vagy mint a vas, mely hosszan tartó hőnek kitéve nyeri meg aczélkeménységét.

A valódi jellem megtörhet a támadó, ellenséges erők hatása alatt, de nem alkuszik meg velök.

*

Az ember olyanra vállalkozzék, a mit megtenni képes. Nincs szánandóbb látvány, mint a tehetetlenség küzködése, ha a lehetetlen állja útját.

Vagy ki tud gyönyörködni azon a kínlódáson, midőn nehéz, esetlen mozgású egyén a tánczával, kinek nincs hangja és hallása a dal szárnyain kíván magának babérokat szerezni?

*

A bánat az emberek szíven éjtett seb, melyet csak Isten tud begyógyítani.

*